

УДК 159.964.22

МОЖЛИВОСТІ МАЛЮНКОВИХ МЕТОДИК У ОБ'ЄКТИВАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ СИМВОЛІЗАЦІЇ ЗМІСТУ НЕСВІДОМОГО У КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГІВ

Бабенко К.А., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Горобець Т.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри прикладної психології
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Статтю присвячено вивченню механізмів символізації несвідомого змісту психіки у їх взаємозв'язках, що пов'язані з внутрішньою динамікою цілісної психіки. Визначено, що механізми символізації змісту несвідомого не лише перебувають у взаємозв'язках, але і узгоджуються з генеральним механізмом захисної системи «до сили». Також у статті доведена необхідність врахування особливостей механізмів символізації несвідомого змісту психіки у фаховій підготовці психологів-практиків.

Ключові слова: символізація, механізми символізації, несвідоме, психодинамічний підхід, психоаналіз комплексу тематичних психомалюнків, витіснення, психічний захист, зсування, зміщення, натяк.

Статья посвящена проблеме изучения феномена символизации бессознательного содержания психики и ее механизмов, которые связаны с внутренней динамикой целостной психики. Определено, что механизмы символизации содержания бессознательного не только находятся во взаимосвязи, но и согласуются с генеральным механизмом защитной системы «к силе». Также в статье доказана необходимость учета особенностей механизмов символизации бессознательного содержания психики в профессиональной подготовке психологов-практиков.

Ключевые слова: символизация, механизмы символизации, бессознательное, психодинамический подход, психоанализ комплекса тематических психорисунков, вытеснение, психическая защита, сгущение, смещение, намек.

Babenko K.A., Gorobets T.V. DRAWING METHODS' POSSIBILITIES IN THE SYMBOLIZING OBJECTIVATION OF MENTAL UNCONSCIOUS IN THE CONTEXT OF PSYCHOLOGISTS' TRAINING

The article is devoted to the study of mental unconscious symbolization mechanisms in their interactions, which is connected with the internal dynamics of the integral psyche. It is determined that the mechanisms of symbolization of the unconscious are in the relationships, but are also consistent with the general mechanism of the protective system "to force". Also, the article proves the necessity of taking into account the peculiarities of symbolization in the practical psychologists' professional training.

Key words: symbolization, mechanisms of symbolization, unconscious, psychodynamic approach, psychoanalysis of the complex of thematic psychological drawings, displacement, mental protection, condensation, hints.

Постановка проблеми. Прагнення України до інтеграції з європейською спільнотою зумовлює необхідність розв'язання низки невідкладних завдань, серед яких особливої ваги набуває підготовка висококваліфікованих та конкурентоспроможних на ринку праці фахівців, зокрема у психолого-педагогічній галузі. Подальше удосконалення професійної підготовки спеціалістів, зокрема психологів-практиків, передбачає покращення як теоретичної, так і практичної складових частин навчання майбутніх фахівців, що ґрунтується на врахуванні феномену цілісності психіки людини, нерозривної єдності її свідомої та несвідомої сфер, зокрема феномену символізації змісту несвідомого.

Мета статті – описати можливості малюнкових методик у дослідженні механізмів

символізації змісту несвідомого у контексті підготовки психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як показав проведений аналіз наукової літератури, вивчення змісту несвідомого потребує методів, які ґрунтуються на врахуванні та можливості об'єктивної функційних характеристик несвідомого. Зокрема, В.С. Ротенберг підкреслював, що базою для несвідомого психічного є невербальне мислення, а різноманітність форм вияву несвідомого визначається різними співвідношеннями свідомості й несвідомого, різною позицією і ступенем активності свідомості у цих співвідношеннях [24, с. 78]. Це положення переформулюється з твердженням С.М. Ейзенштейна [16] щодо чуттєвого мислення, з описаним Л. Леві-Брюлем пер-

вісним мисленням [19], з обґрунтованим Р. Арнхеймом візуальним мисленням [2].

Тривалі дослідження академіка НАПН України Т.С. Яценко [34–38] доводять, що несвідоме за своїми функційними особливостями та закономірностями відрізняється від специфіки функціонування свідомої сфери. Науковець виділяє такі відмінності:

1) несвідоме не підлягає прямому спостереженню, тобто може пізнаватися лише опосередковано;

2) несвідоме має ірраціональний характер;

3) зміст несвідомого існує поза простором, часом та статтю;

4) несвідоме виступає як регресивний, інфантильний спосіб організації тенденцій психіки та функціонує згідно з іншою логікою, ніж свідоме;

5) несвідоме відображає інфантильні інтереси «Я», прагне за участі колективного несвідомого завершити нереалізовані потреби дитинства;

6) зміст несвідомого виражається приховано, підтекстно, переважно символічними образами;

7) процес об'єктивування змісту стримується опорами та психічними захистами, відсутній прямий перехід у свідомість тощо [36].

Серед методик, що використовуються для дослідження несвідомого, виділяють вербальні і невербальні, зокрема малюнкові. Велику увагу у психологічній літературі присвячено саме першим, оскільки їх почали використовувати значно раніше, ніж малюнкові методики. Навіть у психоаналізі застосовували вільні асоціації (вербальний метод), і лише К.Г. Юнг пропонував своїм пацієнтам малювати сни, однак можливості малюнкових методик у виявленні несвідомого змісту психіки були описані в сучасній психологічній науці завдяки відкриттю Т.С. Яценко методу психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків [35].

Згідно з дослідженнями відомого українського вченого Н.В. Чепелевої для психолога важлива не дійсна історія життя, а ті епізоди, які, як говорив А. Лоренцер (автор глибинної герменевтики), викликають конфлікти та страждання» [31, с. 9]. Дослідниця солідаризується з твердженням П. Рікера стосовно дискурсивної модальності аналітичного досвіду, оскільки звідси випливає необхідність визнання аналізу «аналітичною оповіддю» чи «розповідним аналізом» [31, с. 11]. На її думку, основним механізмом розуміння та інтерпретації особистісного досвіду є семіотизація, яка проявляється у вербальній формі (нарративізація та концептуалізація) та невербальній

(механізм уяви). Нарративізація – це перетворення того, що відбувається, у нарративні структури (тобто структуровані через послідовність та завершеність дій, подій, що підпорядковуються певній логіці, містять оцінку значущих подій та афективне ставлення до них оповідача тощо). Інший вербальний механізм – концептуалізація – виражається у «спробах накласти на реальні життєві ситуації, події певні когнітивні структури» [31, с. 12].

До семіотичного невербального механізму Н.В. Чепелева відносить і механізм уяви, оскільки образ також має семіотичну природу, тобто образ може бути трансформованим поняттям і має здатність знаку замінити чи замінювати щось інше. Однак простір уяви досить широкий і включає різноманітні рівні функціонування, наприклад, ситуації та засоби його функціонування (мова, твори мистецтва, скульптури тощо), тому науковець переважно зосереджує увагу на вербальних формах семіотизації. Також вона вважає: «Ми можемо інтерпретувати наш досвід і за допомогою досеміотичного механізму – міфологічного, який характеризується циклічним часом, грою на стикові між ілюзією і реальністю, уподібненням мови художнього тексту до міфологічної передмови з її «багатозначною косномовністю» [31, с. 13]. Спираючись на вищесказане, можна зробити висновок, що Н.В. Чепелева схиляється до думки, що психолог має працювати переважно з вербальним матеріалом клієнта. Необхідно зауважити, що в цьому разі психолог буде працювати з матеріалом, пріоритетність у визначенні змісту якого має свідоме.

Інша дослідниця – С. Лангер [18] також переконана, що психолог більше зосереджується на аналізі подій життя клієнта (на причинних зв'язках, діяльності, часі та змінах, які відбуваються). Вона стверджує, що малюнки навряд чи підходять для цієї мети і пропонує звертатися до потужнішого символізму мови, оскільки малювання є статичним, а тому може передавати лише певний миттєвий стан, тобто не в змозі передавати історію життя індивіда цілісно. С. Лангер вважає, що візуальні форми (кольори, пропорції, лінії тощо), як і слова мови, здатні до складного сполучання, подібного до артикуляції. Однак закони, що керують цим процесом, значно відрізняються від мовних, оскільки є недискурсивними, тобто такими, що не послідовно, а одночасно представляють певну структуру. Тлумачити її (таку візуальну структуру – К. Б., Т. Г.) досить важко, оскільки прямого перекладу, подібно до перекладу з однієї мови на іншу, у візуальних складових образі просто

не існує. Дослідниця підкреслювала, що візуальна символіка не може бути поділена на базові одиниці, отже, неможливо створити словник для елементів техніки зображення (приміром, для фотографії, картини, малюнку). На думку С. Лангер, саме зображення є символом, а засоби зображення – це вид символізму [18].

«Єдиним тестом, – як зазначав А. Менегетті, – який дійсно здатний відобразити реальність суб'єкта, є спонтанні малюнки, картини чи скульптурні зображення. Сновидіння також є спонтанним малюнком. Несвідоме, зокрема онто Ін-се, є великим художником: кожного разу, створюючи у сні свої картини, воно використовує нову мову фарб, але точно відображає структурну ситуацію суб'єкту <...>» [21, с. 322]. Ми погоджуємося з цією тезою, проте онтологічний підхід до роботи з невербальним матеріалом суб'єкта відрізняється від роботи за методом АСПП (це питання було висвітлене у спільній роботі Т.С. Яценко і П.В. Теслюка [36]).

Згідно з поглядами О.Г. Юсупова малюнок має певні переваги порівняно з суто вербальними техніками, оскільки дещо пом'якшує свідомий контроль та вплив захисних механізмів, що дозволяє спеціалісту в стислий термін отримати унікальний доступ до матеріалу, який до цього приховувався чи не міг бути виражений з певних причин [32, с. 111]. Однак дослідник не враховує розуміння малюнків самим їх автором, тобто цінність діалогічної взаємодії, а також не звертає уваги на глибинний психологічний зміст образів малюнку.

Зазначимо, що дитячі малюнки як вираження психічних особливостей людини вивчалися В.М. Бехтеревим, Ф.Л. Гудінаф, Л. Френком, Д. Буком, К. Кохом, В. Хьюлсом, С. Кауфманом, Г.Т. Хоментausкасом та багатьма іншими науковцями. В.М. Бехтерев (1908) описав початкову еволюцію дитячого малюнку, де зауважив, що, окрім наслідування, у відтворенні образів, які малюють дорослі, в дітей «є індивідуальні особливості дитячого малювання, які пояснюються їхніми схильностями, а не зовнішніми впливами» [11, с. 104]. Також вчений приділив увагу особливостям дитячих малюнків, зокрема так званим неправильностям, які він пояснював неознайомленістю дітей із законами природи. В.М. Бехтерев акцентував увагу на змістовній стороні зображень: «<...> в малюнках дитини більше займає зміст, ніж обробка частин малюнку – явище, яке притаманне <...> загалом примітивному малюванню» [11, с. 127]. Науковець підкреслював, що форма зображень у малюнках дітей відіграє роль вказівки на

певну думку, а окремі частини малюнка часто можуть набувати символічного значення (на кшталт малюнків душевнохворих дорослих людей).

Діагностичні можливості малюнків досліджували В.С. Мухіна, О.Г. Романова, О.Ф. Потьомкіна, Є.Ю. Артем'єва, Г.О. Ковальов, М.В. Семиліт, О.Г. Юсупов, В.І. Батов та інші.

Ми переконані, що візуальне зображення містить набагато більше інформації, ніж певна дискурсивна вербальна історія, однак для її розуміння необхідно володіти знаннями механізмів символізації, які сприяють створенню графічних образів та дозволяють провести адекватну інтерпретацію. Варто погодитися, що необхідно мати не один малюнок, а цілий комплекс, оскільки за окремим зображенням часто неможливо розповісти історію життя індивіда та виявити логіку несвідомого. На особливу увагу заслуговує метод, розроблений у контексті АСПП Т.С. Яценко, – психоаналіз комплексу тематичних психомалюнків. Окремі аспекти вищезгаданого методу описані в дисертаційних роботах, виконаних під керівництвом Т.С. Яценко такими науковцями: Л.В. Мошенською, П.В. Теслюком, А.Е. Мелоян, С.М. Аврамченко, І.В. Євтушенко, Н.В. Шавровською, Т.В. Горобець, К.А. Бабенко, Л.Г. Туз, Л.В. Драголю, Ю.О. Сіденко та іншими.

Продукт творчості (зокрема, образотворчого мистецтва), як зауважував російський науковець М.Г. Ярошевський, у психології розглядався переважно у його відношенні до об'єкта, тобто зовнішньої предметної дійсності. Відношення цього продукту до суб'єкта залишалося поза межами психологічного дослідження. Він також стверджував, що продукт та його творець у науці розглядалися у категоріях, «між якими немає відношення додатковості» [34, с. 20]. Проте пізніші дослідження спростовують це твердження. Л.І. Слитинська, аналізуючи художню фантазію, дійшла висновку, що вона (художня фантазія – К. Б., Т. Г.) зумовлюється особистістю автора твору та його пережитим досвідом і «здійснюється у процесі опосередкування несвідомого завдяки його прагненню до вираження у свідомості, з однієї сторони, і прагненню свідомості до розкриття «свого» несвідомого, з іншої» [26, с. 549], тобто несвідоме автора виражається у художньому образі. І хоча дослідниця вивчала літературну творчість, однак це твердження є абсолютно справедливим щодо будь-якого художнього твору.

Чисельні студії [1; 9; 11; 14; 15; 20; 21; 25; 32; 35; 37], спрямовані на дослідження малюнків, доводять, що у графічній продук-

ції проявляються психологічні особливості його автора.

Зазначимо, що у психології поняття «образ» розглядали С.Д. Смірнов [27], В.О. Моляко [22], Г.Л. Ермаш [25], С.М. Симоненко [25], В.М. Гордієнко [14], В.В. Петухов [23] та інші. Художній образ як складне динамічне явище вивчав Г.Л. Ермаш, який зазначав: «Художній образ є центром тягіння, синтезом почуття та думки, інтуїції та уяви. Образній сфері мистецтва притаманний спонтанний саморозвиток, що має декілька векторів зумовленості: *тиск* самого життя, *політ* фантазії, *логіка* мислення, *взаємовплив* внутрішніх структурних зв'язків твору, ідейних тенденцій та спрямованості мислення художника» [25, с. 45].

Розглянемо роль уяви у процесі створення художніх образів. У своєму дослідженні С.М. Симоненко поглибила уявлення щодо художнього образу. Зокрема, вона зазначила, що художній образ водночас є моделлю об'єкта та моделлю суб'єкта, оскільки має риси, притаманні суб'єктові, тобто є квазісуб'єктом [25, с. 21]. З огляду на це можна зробити висновок, що у художньому образі відбувається певне злиття (згущення) декількох суб'єктів (рис чи ситуацій).

У дисертаційному дослідженні В.М. Гордієнка [14] ми знаходимо тезу, що привласнені людиною знаки зображення зумовлюють побудову психічного художнього образу, динаміку якого, окрім них, визначає і чуттєвий компонент. У такому контексті постає питання щодо знаків зображення. На це питання вичерпну відповідь дають роботи інших науковців, які ми розглянемо нижче.

Мова, за допомогою якої художник спілкується з глядачами, називається зображувальною мовою [17, с. 171]. До елементів цієї мови В.С. Кузін відносить малюнок (графічна передача просторового розташування об'єкта, його форми та конструкції), колір і композицію. Композиція відіграє значну роль у виразності передачі дійсності. Дослідник стверджує, що виразними засобами у образотворчому мистецтві є статика і динаміка, які передають «певний емоційний стан людини, тварини, настроїв природи <...> і викликають відповідний настрій у глядача – почуття святковості, тривоги, спокою тощо» [17, с. 178].

Велику роль у зображувальній діяльності відіграє використана суб'єктом кольорова гама зображення (колерит). О.О. Мелік-Пашаєв, досліджуючи розвиток дитячої художньої творчості, спираючись на дослідження С.Х. Раппопорта, Ю.А. Філіп'єва, Я.І. Хачикяна, зазначав, що вираження почуттів та думок невід'ємне від самого зображен-

ня, тобто у образах йде «індивідуальне переломлення об'єктивної реальності» і створюється «виразність зображення», чому особливо сприяє колір як індуктор певних емоційних станів [20, с. 108]. З огляду на це колір є механізмом вираження внутрішнього стану суб'єкта, тобто можна припустити, що колір може виступати в якості механізму символізації. Досліджуючи використання кольору під час виконання малюнків на задані теми, О.О. Мелік-Пашаєв виявив рівні художньої обдарованості дітей залежно від особливостей використання ними кольорової гами. Зокрема, він відзначив такі засоби кольорового рішення: використання контрасту, повторення в мажорі і мінорі однієї кольорової гами, застосування потемнення відтінків, використання *символічності* кольорів. Тобто можна припустити, що ці засоби кольорового рішення можуть несвідомо використовуватися і дорослим суб'єктом під час виконання комплексу тематичних психомалюнків в якості натяку як механізму символізації. Його виявлення дає підґрунтя для появи гіпотез під час інтерпретації комплексу тематичних психомалюнків.

Оригінальністю вирізняються погляди М.І. Яновського, який у структурі твору мистецтва виділяє такі компоненти, як матерія (життєвий матеріал), форма (естетична, ідейна сутність), енергія [33]. Під енергією дослідник розуміє ті елементи чи особливості твору, які «здатні транслювати людині певний настрій, установки, що робить для неї можливим сприйняття у творі будь-яких його сторін, що у звичайному стані не сприймаються» [33, с. 87], декларуючи відмінність такої енергії від фрейдівського розуміння енергії лібідо і парапсихологічного біополя, дослідник фактично приписує цій підструктурі космічність. З огляду на це виникає питання про особливості пізнання цієї підструктури. У Яновського ми знаходимо відповідь, що це відбувається завдяки створенню *сполученої взаємодії* твору і реципієнта. Можна припустити, що така взаємодія (хоча дослідник пояснює це виникненням перцептивного поля) виникає завдяки феномену проєкції, тобто завдяки проєктуванню власних психічних особливостей (переживань тощо) реципієнта на зовнішній об'єкт (твір) і/або завдяки інтуїтивному *причитуванню* символізації твору.

У контексті дослідження художніх здібностей І.М. Дарда виділяє чотири основних характеристики предметного світу, що зображуються у малюнку: колір, форму, розмір і розташування [15]. На думку дослідника, колір характеризується за тональністю (відтінком певного кольору),

насиченістю (концентрацією кольору або кількістю білого у цьому кольорі) та яскравістю (здатністю відбивати світло). Науковець виділяє такі характеристики співвідношення кольорів: схожість, несхожість, контраст. Однак у визначенні категорій схожості й несхожості спостерігається певна плутанина, оскільки «під схожістю <...> розуміємо сприймання міри однаковості кольорів за всіма трьома або певними окремими їх характеристиками. Несхожість, навпаки, характеризує відмінності кольорів за всіма (або однією) їхніми властивостями» [15, с. 107], тобто з огляду на це вищезазначені категорії не є чітко окресленими.

В.С. Кузін [17, с. 90] виокремлював такі прийоми вираження глибини малюнку за допомогою кольору і фону: баланс, ритм, акцент, контраст.

У ракурсі нашого дослідження цікавими є акцент, який є введенням у композицію малюнку невеликого за площею, але якісно нового кольору з метою концентрації уваги на цій частині малюнку чи оживлення монотонної композиції, та контраст, тобто застосування протилежних за ахроматичною якістю кольорових елементів та їх конфігурацій. Як відомо, до ахроматичних кольорів належать білий, сірий та чорний, які розрізняються лише за світлістю. Всі інші кольори – хроматичні, що характеризуються за світлотою, кольоровим тоном та насиченістю.

Характеристики форм зображення, як і співвідношення форм, І.М. Дарда розрізняє за гармонійністю та дисгармонійністю. Розмір зображення дослідник вирізняє за мірою, що існує лише у порівнянні. Розташування науковець теж характеризує через співвіднесеність, наприклад, праворуч, ліворуч, попереду тощо [15].

Цікавими є висловлювання П.В. Теслюка, який у контексті психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків зазначає, що взаємозв'язки між символами встановлюються завдяки таким їхнім характеристикам, як форма, колір, розміри, розміщення на площині малюнка, а також за отримана від автора вербальна інформація. Цілісність аналізу забезпечується тим, що висновки про значення певної символіки в окремому малюнку робляться з урахуванням результатів аналізу всіх інших малюнків [28, с. 16].

Комплекс тематичних психомалюнків включає 32–38 тем, які виконує протагоніст, дотримуючись інструкції, що передбачає спонтанне, без будь-якої цензури малювання з використанням (за бажання) кольорів. Саме психоаналіз комплексу тематичних психомалюнків дозволяє цілісно та за короткий проміжок часу об'єктивувати

логіку несвідомого, яка імпліцитно керує життям суб'єкта, зумовлюючи «ходіння хибним колом» та інші непродуктивні витрати енергії.

Такий метод передбачає певну підготовку – виконання малюнків на визначені теми (яких сьогодні більше 38), кожна з яких дозволяє репрезентувати певний фрагмент життя особистості. Зазначимо, що тематика комплексу психомалюнків побудована у такий спосіб, щоб об'єктивувати різні аспекти психіки суб'єкта, зокрема висвітлити певні фактори, пов'язані зі значущими подіями його життя, наприклад, такі теми, як «Радісний день в сім'ї», «Подія, до якої не хотілося повертатися» тощо; особливості пережитих емоційних станів та поведінки у кризових ситуаціях покликані репрезентувати такі теми, як «Я йду назустріч біді», «Криза і етапи виходу з неї» та інші; виявити особливості сприймання суб'єктом ставлення до себе інших людей дозволяють такі теми: «Як мене бачать у службовій ситуації», «Як мене бачать люди і я сам себе» тощо, тобто тематичні психомалюнки утворюють цілісний конструкт, що в образній та символічній формі представляє індивідуальну історію психічного життя протагоніста.

Комплекс малюнків виконується відповідно до інструкції, де передбачається увійти у тему, керуючись своїми внутрішніми спонуканнями, уникаючи критики та контролю свідомості стосовно техніки виконання малюнків. Важливе прагнення автора до адекватної передачі психологічного змісту відповідно до теми малюнку, не використовуючи зразків. Ось фрагмент інструкції: «<...> Давайте волю руці <...>, але враховуйте тему малюнка та колір як засіб передачі змісту» [35, с. 56]. Під час виконання слід звертати увагу на те, що процес малювання не потребує раціоналізації зображення, а передбачає орієнтацію на емоційні спонукання. Необхідно зауважити, що символічний характер графічної продукції створює для автора захищеність у передачі важливої для нього інформації.

Психоаналіз комплексу тематичних психомалюнків близький до іконографії, завданням якої є встановлення текстів, які конкретна релігійна чи світська картина ілюструє. Зауважимо, що і під час аналізу комплексу, і під час аналізу окремої картини зображення тлумачиться у контексті, тобто у взаємозв'язку: в першому випадку – комплексу малюнків та діалогу з автором, у другому – з врахуванням історичного періоду створення картини. Відомий англійський історик Е. Гомбріх [13] з приводу іконографічного тлумачення звертає

увагу на символічний потенціал предметів, зображених на релігійних картинах, визнаючи багатозначність символів. Цікавою є така теза Е. Гомбріха: «Ми повинні аналізувати у нових психічних поняттях процес формування і читання образу (візуального – Б. К.)» (Цит. за [31, с. 133]). У психоаналізі комплексу тематичних психомалюнків також є важливим вміння інтерпретації. Проте у психоаналізі комплексу тематичних психомалюнків є явна перевага: робота з автором малюнків, який власне і визначає правильність і точність інтерпретацій, тобто робота як з невербальним матеріалом (зображення), так і вербальним (діалог).

Особливостями інтерпретації під час застосування цього методу є те, що аналіз малюнкової продукції здійснюється на основі феноменологічного підходу у діалозі з автором малюнків, який передбачає побудову інтерпретації з огляду на розуміння малюнку самим автором; її об'єктом виступає як вербальний, так і невербальний матеріал суб'єкта; інтерпретація передбачає багаторівневість та порційність інформації, яка подається психологом; під час роботи з протагоністом йде нівелювання («розм'якшення») опору; адекватна інтерпретація синтезує в собі об'єктно-суб'єктний рівень аналізу; інтерпретація окремого символу завжди спирається на знання закономірностей цілісної психіки; під час інтерпретації враховується багатозначність символу; колективна символіка дозволяє інтерпретувати *образи малюнків* поза діалогом з автором, які, як правило, мають інтимний зміст, пов'язаний з едіповою ситуацією; процес інтерпретації набуває аналітичного вираження, спрямованого на виявлення логічної впорядкованості взаємозв'язків між окремими образами зображення та їх елементами, звертається увага на їх системність. У цьому контексті доречно звернути увагу на символізацію змісту несвідомого, яка водночас маскує витіснений зміст та дозволяє його пізнавати завдяки символічній формі. У процесі символізації діють механізми, на які вперше звернув увагу засновник психоаналізу З. Фрейд, а саме: образність, згущення, зміщення, вторинна обробка та натяк. Зауважимо, що на сьогодні описані ще такі механізми, як локалізація, схематизація, мінімізація, гіперболізація, маскування кількості, від супротивного та їх варіації. У малюнках механізми символізації змісту несвідомого матеріалізуються (проявляються) за допомогою особливостей зображення через колір, форму, розмір, розташування і композицію. Детальніше вияви механізмів символізації описані у дисертаційному дослідженні К.А. Бабенко [4].

Проведений теоретико-емпіричний аналіз матеріалу дозволив виділити **базові** механізми символізації та **ситуативні**. До базових (рис. 1) ми віднесли такі механізми символізації, як згущення, зміщення, натяк, генералізація, локалізація та вторинна обробка (останній механізм проявляється переважно в онейричній діяльності).

Рис 1. Класифікація базових механізмів символізації у малюнках

До ситуативних механізмів ми віднесли варіативні форми прояву базових механізмів символізації [4; 5; 8; 10]. Внаслідок великої варіативності проявів ситуативних механізмів символізації, за винятком вияву натяку у малюнковій продукції, провести їх класифікацію нам не вдалося.

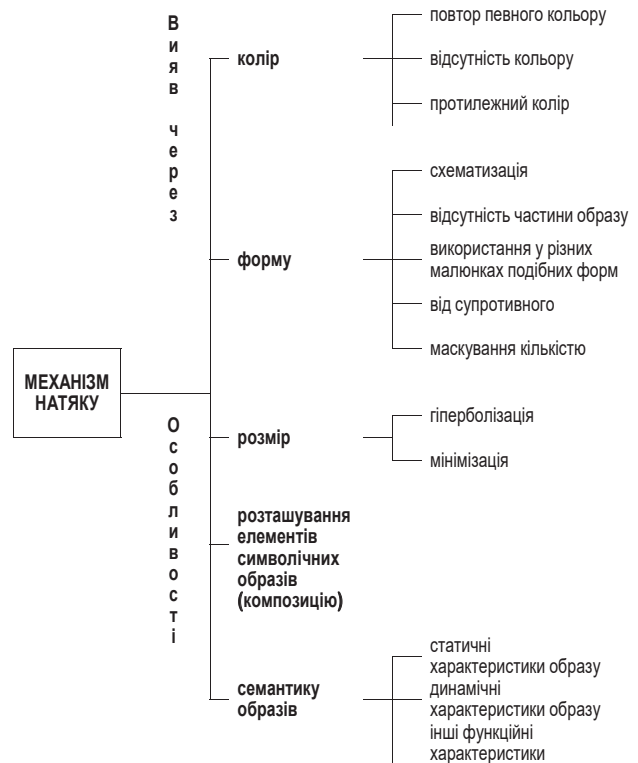

Рис. 2. Особливості вияву механізму натяку у малюнковому матеріалі

Психоаналіз комплексу тематичних психомалюнків засвідчив наявність взаємозв'язку механізмів символізації змісту несвідомого з системними характеристиками психіки (з дією захисної системи, з витісненнями тощо), який ми відобразили на рис. 3.

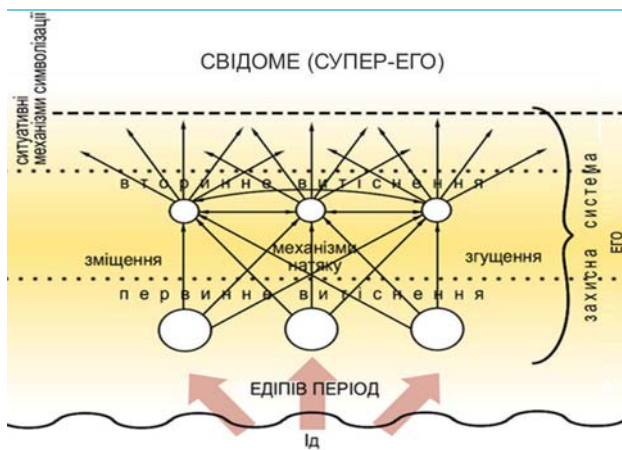
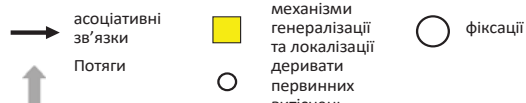

Рис. 3. Взаємозв'язок механізмів символізації з системними характеристиками психіки

Умовні позначення:

Необхідність врахування феномену символізації несвідомого змісту психіки у професійній підготовці психологів-практиків пояснюється таким:

1) цілісний аналіз поведінкового матеріалу учасників групи АСПП, зокрема, психоаналіз комплексу тематичних психомалюнків та казок дозволяє виявити та усвідомити, а отже, нівелювати каузальні витoki особистісної проблематики суб'єкта, які мають інфантильні глибинно-психологічні витoki, тобто такий аналіз сприяє поглибленню особистісної психокорекції майбутніх спеціалістів, що підтверджується отриманим упродовж п'яти років емпіричним матеріалом;

2) процес виявлення закономірностей символізації несвідомого змісту психіки сприяє засвоєнню майбутніми фахівцями методичних основ психокорекційної роботи за методом АСПП. Фахова підготовка майбутніх психологів-практиків передбачає засвоєння ними знань відносно функціонування несвідомої сфери психіки, зокрема і розуміння таких механізмів, як згущення, зміщення, натяк тощо.

Глибинна психокорекція за методом АСПП відбувається шляхом усвідомлення

суб'єктом каузальних аспектів його особистісної проблеми, зумовленої несвідомими детермінантами, що мають інфантильні витoki, та детермінантами, пов'язаними з умовними і глибинно-психологічними цінностями, системою психологічних захистів тощо. Інтерпретації змісту комплексу тематичних малюнків сприяє об'єктивна взаємозв'язків механізмів символізації змісту несвідомого, які відображають єдність свідомої та несвідомої сфер психіки. Підґрунтям механізмів символізації є первинні фіксації, зумовлені едіповою залежністю та дією захисної системи суб'єкта, основне спрямування якої «до сили», внаслідок чого відбувається інтроекція рис значимих лібідних об'єктів, а також умовних та інфантильних цінностей (див. рис. 3.).

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз змісту образів малюнкової та вербальної продукції учасників групи без урахування феномену символізації та його закономірностей ускладнює діагностико-психокорекційний процес роботи з майбутніми психологами-практиками. У процесі дослідження нами було сформульовано такі рекомендації психологам-практикам:

1) психологу-практику важливо опанувати психодинамічну теорію та реалізувати у практичній роботі цілісний підхід до розуміння психіки в єдності свідомої та несвідомої її сфер;

2) використовувати не лише прийоми роботи, розраховані на вербальний матеріал протагоніста, але й ті, що передбачають образне представлення психічного змісту, що особливо важливо в розумінні символізації змісту несвідомого;

3) враховувати механізми символізації змісту психіки, які латентно присутні у несвідомому;

4) враховувати, що символізація притаманна не лише процесам інтеріоризації в несвідому сферу певного конфліктного змісту (який блокується супер-его), але й екстеріоризації (презентації) цього змісту у вербально-невербальному поведінковому матеріалі суб'єкта, що відкриває канали для його пізнання за участі професійного психолога;

5) символізація має не лише маскувальну, але і захисну функцію. Символізація може бути двох типів (базова і ситуативна) відповідно до двох типів захисту;

6) психологи повинні враховувати цілісний характер психіки у її системній впорядкованості. З огляду на це важливо забезпечувати довготривалість пізнання, підбір різноманітних методик відповідно до індивідуальної неповторності людини, зокрема її проблем, бо лише тривалий аналіз може давати істотну інформацію;

7) для психолога важливо звертати увагу на ті методи, які забезпечують різноманітність та різнобічність пізнання психіки суб'єкта. Таким методом може бути психоаналіз комплексу тематичних психомалюнків, який передбачає виконання 33–38 тем, що охоплюють різноманітні сфери життя особи, відображають її ставлення до світу, до людей, до самої себе;

8) психологам для розуміння прийомів символізації важливо вміти працювати психоаналітично з комплексом тематичних психомалюнків, у діалогічній взаємодії з автором малюнків, а не обмежуватися тестовими інтерпретаціями;

9) з огляду на те, що символізація належить до несвідомої сфери, вона не лежить на поверхні, тому передбачається певна активність професійного долання опорів та пізнання індивідуальної неповторності як характеристики кожної людини;

10) піл час роботи з комплексом тематичних психомалюнків необхідно вміти будувати діалогічну взаємодію з протагоністом, яка дозволяє набрати відповідний матеріал, що піддається інтерпретації.

11) Під час інтерпретації матеріалу, отриманого в процесі роботи з протагоністом, велике значення, як показують результати дисертаційного дослідження, мають такі механізми, як згущення, зміщення, натяк, гіперболізація, мінімізація, які спрацьовують завдяки формі, розміру, кольору та композиції;

12) психологам варто пам'ятати, що цілісність і взаємозв'язок механізмів символізації виявляються у полізначності символики малюнків;

13) пізнання механізмів символізації змісту несвідомого пов'язане з внутрішніми детермінантами, для пізнання яких необхідно впроваджувати у груповій взаємодії такі принципи, як спонтанність та невимушеність поведінки, прийняття один одного, щирість, підтримка, відкритість та відсутність критики і порад;

14) пізнання механізмів символізації змісту несвідомого практичним психологом передбачає розуміння цілісної системи діагностико-корекційного процесу у форматі методу АСПП, у повноті його методичних та інструментальних можливостей;

15) процес символізації змісту несвідомого пов'язаний з едіпальними залежностями та підкоряється всім провідним тенденціям психіки «від слабкості до сили», які характеризують психіку як таку.

Перспективи наукових досліджень вбачаємо в посиленні онтогенетичного вивчення функційного аспекту механізмів символізації у їх взаємозв'язках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аврамченко С.М. Пізнання внутрішньої суперечливості психіки суб'єкта методом психомалюнку: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Черкаси, 2004. 294 с.
2. Арнхейм Р. Визуальное мышление: хрестоматия по общей психологии: психология мышления / под общ. ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Петухова. М.: Из-во Моск. ун-та, 1981. С. 97–107.
3. Артемьева Е.Ю., Ковалев Г.А., Семилет Н.В. Изображение как инструмент измерения межличностных отношений. Вопросы психологии. 1988. № 6. С. 120–125.
4. Бабенко К.А. Взаємозв'язок механізмів символізації змісту несвідомого (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Черкаси, 2008. 390 с.
5. Бабенко К.А. До проблеми механізмів символізації змісту несвідомого: збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ: Плай, 2005. Вип. 10. Ч. II. С. 153–159.
6. Бабенко К.А. До проблеми механізмів символізації у психоаналізі З. Фрейда. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. «Педагогіка і психологія»: зб. статей. Ялта: РВВ РВУЗ КГУ, Вип. 9. Ч. 1. 2006. С. 11–17.
7. Бабенко К.А. Проблема символізації змісту несвідомого / К.А. Бабенко. Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова: зб. наук. пр. К.: НПУ, 2005. № 8 (32). С. 46–52.
8. Бабенко Е.А., Горобец Т.В. Использование механизмов символизации в современной рекламе. American Journal of Science and Technologies, «Princeton University Press». 2016. №1. С. 750–756.
9. Бабенко Е., Горобец Т. Средства объективирования бессознательного содержания в рисунках. Proceedings of the XIV International Academic Congress «Fundamental and Applied Studies in the Modern World» (United Kingdom, Oxford, 23-25 May 2015). Volume II. «Oxford University Press», 2015. С. 711–716.
10. Бабенко Е., Горобец Т. Механизмы символизации бессознательного в художественных произведениях. Yale Review of Education and Science. «Yale University Press» (January-June). Volume V, 2015. С. 297–303.
11. Бехтерев В.М. Первоначальная эволюция детского рисунка в объективном изучении: избранные труды по психологии личности. Т.2. Объективное изучение личности. СПб.: Алетейя, 1999. С. 99–150.
12. Блейлер Э. Аутистическое мышление. Хрестоматия по общей психологии: психология мышления / под общ. ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Петухова. М.: Из-во Моск. ун-та, 1981. С. 113–122.
13. Гомбрих Э. Символические образы. Вопросы философии. 2001. № 7. С. 139–148.
14. Гордиенко В.М. Соотношение натуральных и знаково-символических компонентов художественного образа в изобразительной деятельности: автореферат дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. К., 1984. 20 с.
15. Дарда І.М. Художні здібності як характеристика творчої особистості. Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред С.Д. Максименка. К.: Нора-прінт, 2004. Вип. 24. С. 102–114.
16. Эйзенштейн С.М. Психологические вопросы искусства / С.М. Эйзенштейн / под ред. Е.Я. Басина. М.: Смысл, 2002. 335 с.

17. Кузин В.С. Психология / под ред. Б.Ф. Ломова. М.: Высшая школа, 1982. 256 с.
18. Лангер С. Философия в новом ключе: Исследование символики разума, ритуала и искусства. М.: Искусство, 2000. 287 с.
19. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. Хрестоматия по общей психологии: психология мышления / под общ. ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Петухова. М.: Из-во Моск. ун-та, 1981. С. 130–140.
20. Мелик-Пашаев А.А. Выразительная функция цвета в изобразительной деятельности детей. Вопросы психологии. 1975. № 4. С. 108–117.
21. Менегетти А. Образ и бессознательное: учебное пособие по интерпретации образов и сновидений. М.: Онтопсихология, 2000. 448 с.
22. Моляко В.А. Формирование образа экологической катастрофы на примере Чернобыльской атомной аварии. Вопросы психологии. 1992. № 5. С. 16–22.
23. Петухов В.В. Образ мира и психологическое значение мышления. Вестник МГУ. Сер.14. «Психология». 1984. № 4. С.111–123.
24. Ротенберг В.С. Разные формы отношений между сознанием и бессознательным. Вопросы философии. 1978. № 2. С. 70–78.
25. Симоненко С.Н. Психология трансформации образа в художественно-графической деятельности учащихся: дис. ... канд. психол. наук. К., 1990. 155 с.
26. Слитинская Л.И. Бессознательное и художественная фантазия: бессознательное: природа, функции, методы исследования. Т. 2. С. 549–561.
27. Смирнов С.Д. Мир образов и образ мира. Вестник МГУ. Сер.14. «Психология». 1981. № 3. С. 14–28.
28. Теслюк П.В. Полівалентність змісту символіки комплексу психомалюнків. Практична психологія та соціальна робота. 1998. № 6–7. С. 15–18.
29. Фрейд З. Толкование сновидений. К.: Здоровье, 1991. 384 с.
30. Чепелева Н.В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта. Психология. Загальнодержавна науково-популярна газета. 2003. № 2–3 (44–45). С. 10–13.
31. Шестаков В.П. Эрнст Гомбрых и венская школа искусств. Вопросы философии. 2001. № 7. С. 129–138.
32. Юсупов О.Г. Рисунок как возможность изучения и работы с бессознательным. Психотерапия в системе медицинских наук в период становления доказательной медицины: сб. тез. науч. конф. СПб.: Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева, 2006. С. 111–112.
33. Яновский М.И. О средствах психологического воздействия искусства на человека. Вопросы психологии. 2002. № 6. С. 84–92.
34. Ярошевский М.Г. На путях к общей теории творчества: художественное и научное творчество / под ред. Б.С. Мейлаха. Л.: Наука, 1972. С. 19–37.
35. Яценко Т.С., Кмит Я.М., Мошенская Л.В. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубиннопсихологический аспект). М.: СИП РИА, 2000. 193 с.
36. Яценко Т.С., Теслюк П.В. Особливості застосування малюнкових методик у роботі групи АСПН та у практиці онтопсихологічного дослідження: контури порівняльного аналізу. Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. 2005. № 4. С. 131–135.
37. Яценко Т.С., Чобітько М.Г., Доцевич Т.І. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика. Черкаси: Брама, 2003. 216 с.
38. Яценко Т.С. Динамика развития глубинной психокоррекции: теория и практика: монография. Днепропетровск: Инновация, 2015. 567 с.

УДК 159.9.37

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМ ТИПОМ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ

Бідюк І.А., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології

*Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»*

Скуб М.Г., магістр – психолог,
випускниця гуманітарного факультету

*Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»*

У статті виявлено особливості психологічних захисних механізмів і копінг-стратегій у підлітковому віці. Розглянуто взаємозв'язок між захисними механізмами і копінгом. Психологічні механізми і копінг-стратегії у підлітків визначають основну поведінку у конфліктних ситуаціях, зокрема стресових життєвих. Виявлено, що підлітки намагаються усвідомити ситуацію і за допомогою усвідомлення визначити свої дії.

Ключові слова: особистість, копінг-стратегії, психологічні захисні механізми.